

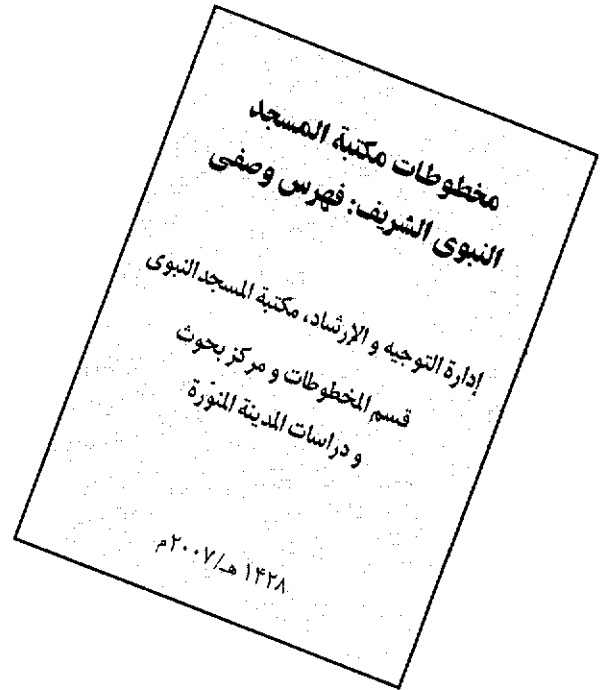
نگاهی به

مخطوطات مکتبه المسجد

النبوی الشریف:

فهرس وصفی

حسین منقی

مخطوطات مکتبه المسجد النبوی الشریف: فهرس وصفی، إدارة التوجیه و الإرشاد، مکتبه المسجد النبوی، قسم المخطوطات و مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة، الطبعة الاولى، ۱۴۲۸ هـ / ۲۰۰۷ م، ۸۴۸ص، وزیری بزرگ، عربی.

و اهل بیت سترگ آن حضرت، از سوی دیگر، باعث شد تا ضرورت نگارش علوم و انتقال آنها به آیندگان هویدا گردد و توصیه آن بزرگواران که فرمودند: «قیّدوا العلم بالكتابة»، به تدریج زمینه پیدایش کتاب‌ها و رساله‌ها را در اقصی نقاط سرزمین‌های اسلامی فراهم آورد و در پی آن، آرام آرام کتابخانه‌هایی با محتوای دینی در اماکن مسلمان نشین، ایجاد شد و از جمله آنها حوزه علمی مدینه منوره بود که از همان سال‌های نخستین تألیف آثار مکتوب از سوی مسلمانان، ضرورت تأسیس این گنجینه‌ها برای حفظ این آثار و انتقال آنها به نسل‌های بعدی به وجود آمد.

کتابخانه‌های مدینه منوره

همچنان که اشاره شده، در طور تاریخ اسلام، مدینه منوره محور توجه و عنایت ویژه محققان علوم اسلامی و دانشمندان مسلمان بوده است، چه دانشمندان بومی این شهر و چه سترگ مردانی که به عشق هم‌جواری با اشرف کائنات، از دورترین نقاط جهان اسلام، به این شهر آمدند و متوطن شدند و آثار فراوانی را در همین شهر تألیف کردند و با تدریس و تعلیم و بسط و گسترش علوم به تدریج زمینه ساز گردآوری کتب بسیاری در این شهر گردیدند. بر اساس آمارهای رسمی، امروزه بالغ بر سی هزار دست‌نویس به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی در کتابخانه‌های این شهر موجود است؛ لیکن بر اساس برآوردهای

مدینه منوره، شهر رسول الله (ص) و اهل بیت کرام آن بزرگوار (ع)، در طول تاریخ پر فراز و نشیب دین مقدس اسلام، همواره نزد مسلمانان از اهمیت خاصی برخوردار بوده و به سان رودخانه‌ای زلال و روان و همیشه جاری و خروشان، همواره مورد توجه و عنایت خاص مؤمنان و در حقیقت مدینه منوره، به نوعی سرچشمه تمام علوم و دانش‌های متنوع اسلامی، از تفسیر، حدیث، علوم قرآن، فقه، کلام، ادب و حتی علوم طبیعی مانند پزشکی و شیمی، بوده است و به تعبیر دیگر، نخستین دانشگاه‌های اسلامی، با محوریت اهل بیت (ع) در حوزه‌های علمی مدینه منوره خصوصاً در مسجد نبوی، نضج و شکل گرفت و به شکوفایی خود رسید، چنان که مشهور است، حوزه و دانشگاه چهارهزار نفری حضرت امام صادق و حضرت امام باقر (ع) در همین شهر و در همین مسجد برقرار بوده است.

توجه بسیار عمیق و دقیق دین حیات بخش و نورانی اسلام و قرآن کریم به مقوله تحصیل علوم و فضیلت دانش‌اندوزی، از طرفی و تشویق عموم مسلمانان از سوی حضرت محمد مصطفی

غیر رسمی، تعداد نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های خصوصی و عمومی آن شهر مقدس، بیش از پنجاه هزار دست نویس به زبان‌های عربی و فارسی و ترکی تخمین زده می‌شود.

پیش از اینکه طرح تمرکز و تجمیع نسخ خطی و کتابخانه‌ها از سوی حاکمان سعودی، ذیل عنوان کتابخانه‌هایی خاص، همچون کتابخانه ملک عبدالعزیز، اجرا شود، مدینه منوره دارای کتابخانه‌های متعددی بود که تعدادی از آنها در کتابخانه‌های دیگر ادغام شد و عملاً چنین کتابخانه‌ای به طور رسمی در آن شهر شریف، وجود ندارد، خصوصاً در دوره‌ای که حرمین شریفین زیر نظر امپراتوری عظیم عثمانی اداره می‌شد تحت اشراف حاکمان دانش پرور این شهر - که از سوی دولت عثمانی انتخاب می‌شدند - کتابخانه‌های چندی از سوی شخصیت‌ها و دانشمندان فاضلی همچون: شیخ الاسلام احمد عارف حکمت، محمد عارف افندی، سید احمد ساقزلی، فیض الله افندی، قاضی عبدالرحمن افندی و ... در این شهر مقدس تأسیس شد. برخی از کتابخانه‌های تاریخی (عمومی یا خصوصی) مدینه منوره در دهه‌های نه چندان دور، عبارت بودند از:

۱. کتابخانه شیخ الاسلام احمد عارف حکمت که در سال ۱۲۷۰ هـ / ۱۸۵۳ م تأسیس شد و دارای ۵۰۰۵ دست نویس در علوم متنوع و مختلف است که ۶۳۲ نسخه آن مجموعه (حاوی ۳۸۳۰ رساله) و نزدیک هزار دست نویس به زبان‌های فارسی و ترکی بوده.

۲. کتابخانه محمودیه که از سوی سلطان محمد دوم، پادشاه عثمانی، در سال ۱۲۳۷ ق / ۱۸۲۱ م تأسیس و به دانشجویان علوم اسلامی وقف شده است. کتابخانه دارای ۳۳۱۴ دست نویس در علوم گوناگون، بخش عمده‌ای از دست نویس‌ها به زبان‌های فارسی و ترکی و در حدود ۱۴۵۳ عنوان هم رساله بوده است که در ضمن مجموعه‌ها در این کتابخانه قرار داشته است.

۳. کتابخانه رباط محمد مظهر فاروقی، تأسیس سال ۱۲۹۱ ق / ۱۸۷۴ م.

۴. کتابخانه رباط عثمان بن عفان.

۵. کتابخانه رباط قراباش که از سوی شیخ عبدالرحمن افندی قاضی در سال ۱۰۳۱ ق / ۱۶۲۱ م تأسیس شده بود.

۶. کتابخانه رباط الجبریت.

۷. کتابخانه مدرسه قازانیه که در سال ۱۳۱۱ هـ / ۱۸۹۳ م تأسیس یافته بود.

۸. کتابخانه مدرسه عرفانیه که در سال ۱۳۱۴ هـ / ۱۸۹۶ م از

سوی محمد عارف افندی تأسیس شده بود و در سال ۱۳۸۱ هـ /

۱۹۶۳ م به کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه انتقال یافت.

۹. کتابخانه مدرسه احسانیه که از سوی مصطفی بن محمد عبدالرسول بن سلیمان ابن عبدالرحیم در سال ۱۲۷۵ هـ / ۱۸۵۸ م تأسیس شده بود.

۱۰. کتابخانه مدرسه ساقزلی که از سوی سید احمد بن ابراهیم مشهور به ساقزلی در سال ۱۱۲۵ هـ / ۱۷۱۳ م تأسیس شده بود.

۱۱. کتابخانه مدرسه شفاء که فیض الله افندی در سال ۱۱۲۲ هـ / ۱۷۰۰ م ایجاد کرده بود.

۱۲. کتابخانه مدرسه کبلی ناضری که مصطفی کبلی ناضری در سال ۱۲۵۴ هـ / ۱۸۳۸ م تأسیس کرد و در سال ۱۳۹۶ هـ / ۱۹۷۶ م به کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه انتقال یافت.

۱۳. کتابخانه شیخ ابراهیم خنتی که در سال ۱۳۷۵ هـ / ۱۹۵۵ م تأسیس و وقف شده بود.

۱۴. کتابخانه سید صافی بن عبدالرحمن جفری علوی که در سال ۱۳۳۷ هـ / ۱۹۱۸ م وقف گردیده بود.

۱۵. کتابخانه شیخ عمر حمدان (م ۱۳۶۸ هـ / ۱۹۴۸ م).

این کتابخانه‌ها تعدادی از گنجینه‌های مدینه منوره محسوب می‌شدند که همگی امروزه بر اساس تصمیم دولت سعودی به کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه، انتقال یافته‌اند. اکنون به جز کتابخانه مهم مسجد شریف نبوی، چند کتابخانه بزرگ هم در این شهر مقدس دایر است که عبارت‌اند از:

۱. کتابخانه دانشگاه اسلامی مدینه منوره: این کتابخانه در سال ۱۳۱۸ ق / ۱۹۶۱ م همزمان با تأسیس دانشگاه مدینه منوره، ایجاد شد، لیکن بخش نسخه‌های خطی این کتابخانه در سال ۱۳۹۶ ق / ۱۹۷۶ م تشکیل شده است. این کتابخانه علاوه بر هزاران جلد کتاب چاپی، دارای ۳۵۴۴ دست نویس به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی است. نیز در این کتابخانه، تعداد ۱۶۶۹۹ تصویر (نسخه عکسی) و ۵۶۰۰ میکروفیلم از روی نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف اقصی نقاط جهان، در موضوعات متنوع گردآوری شده است. از جمله نوادر این کتابخانه می‌توان به المفاہیح فی شرح المصابیح تألیف مظهر الدین حسین بن محمود زیدانی (م ۷۲۷ ق) با کتابت سال ۷۱۹ ق (در زمان حیات مؤلف)، طوابع الأنوار من مطالع الأنظار تألیف موسی بن اسماعیل بن ابی بکر با کتابت سال ۷۸۰ ق، حل مشکلات الإشارات و التنبیہات تألیف خواجه نصیر الدین محمد طوسی (م ۶۷۲ ق) با کتابت سال ۸۸۴ ق، الأشباه و النظائر تألیف جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ ق) با کتابت سال ۹۴۵ ق اشاره کرد.

کتابت سال ۵۹۶ق (در زمان حیات مؤلف)؛ الدرایة فی تخریج الهدایة تألیف ابوالفضل احمد بن علی عسقلانی مشهور به ابن حجر (م سال ۸۲۷ق) با کتابت سال ۸۲۷ق (در زمان حیات مؤلف)؛ النهایة فی غریب الحدیث تألیف ابوالسعادات مبارک جزری مشهور به ابن الأثیر (م ۶۰۶ق) با کتابت سال ۶۸۴ق. تاکنون یک جلد از فهرست مخطوطات کتابخانه ملک عبدالعزیز منتشر شده است.

کتابخانه مسجد شریف نبوی (ص)

کتابخانه حرم نبوی (ص) یا مسجد نبوی (ص) در سال ۱۳۵۲ق/ ۱۹۲۳م به صورت رسمی تأسیس یافته و از نظر تشکیلاتی، کتابخانه ای دولتی است که زیر نظر مستقیم ریاست عامه شئون مسجد نبوی (ص) اداره می شود. در این کتابخانه اکنون علاوه بر وجود هزاران جلد کتاب چاپی، در حدود هزار مجلد نسخه خطی (اعم از مجموعه یا تک کتابی) به زبان های عربی، فارسی، ترکی و اردو و با تفکیک رسایل درون مجموعه ها تعداد عنوان های نسخ خطی آن مکان شریف به حدود ۱۷۰۰ عنوان (بدون تکرار عناوین) و در حدود دوهزار عنوان (با تکرار عناوین) است. این دست نویس ها در موضوعات متنوعی همچون: علوم قرآن، تفسیر، حدیث، اصول، فقه، کلام و عقاید، تصوف و عرفان، ادعیه، سیره نبوی (ص)، پزشکی، لغت، ادب، تاریخ و تراجم و تعدادی دست نویس هم در علوم عقلی مانند: ریاضیات، منطق و فلسفه نگهداری می شود که ان شاء الله در ادامه به صورت دقیق تری به معرفی این مجموعه خواهیم پرداخت.

عمده نسخ خطی این کتابخانه بین سده های ۱۰-۱۳ ق کتابت شده اند، لیکن نوادر چندی هم در این مجموعه موجود است که قدمت برخی از آنها گاه به نزدیک هزار سال پیش از این هم می رسد؛ از جمله نسخ مذکور می توان به الکشف و البیان فی تفسیر القرآن (ج ۴) تألیف ابواسحاق احمد بن محمد ثعلبی نیشابوری (م سال ۴۲۷ق)، با کتابت سال ۵۷۸ق به خط نسخ (ص ۴۵)، المعلم بفوائد صحیح مسلم (ج ۱ و ۲) تألیف ابوعبدالله محمد بن علی مازری تمیمی (م ۵۳۶ق)، با کتابت سال ۵۷۸ق به خط مغربی (ص ۱۲۰-۱۲۱)، اشاره کرد.

ناگفته نماند که بیشتر دست نویس های این کتابخانه در واقع مجموعه وقفی محمد العزیز الوزیر است (ص ۱۳۳). در ضمن این مجموعه، چند اجازه نامه هم آمده که از آن جمله اجازه احمد بوخریص به وی در سال ۱۰۳۱ق است (ص ۱۳۲-۱۳۴). فهرستی از مخطوطات وی آمده است (ص ۱۲۶).

۲. کتابخانه عمومی ملک عبدالعزیز در مدینه منوره: این کتابخانه در سال ۱۳۸۰ق/ ۱۹۶۰م تأسیس شد و تابع وزارت حج و اوقاف دولت سعودی است. براساس قوانین جدید و طرح دولت مبنی بر تمرکز کتابخانه های کهن و موقوفه مدینه منوره در این کتابخانه، به تدریج، نسخ خطی بیش از پانزده کتابخانه که پیشتر از نظر گذشت در سال های اخیر به این کتابخانه انتقال یافته است که علاوه بر وجود آثار اسلامی ارزشمند، مشحون از آثار ناب شیعی و ایرانی بوده اند. بنا به گفته عبدالله عسیلان در المخطوطات الإسلامیة فی العالم (ج ۲، ص ۷۰۴ و ۷۰۸): «بعض مخطوطاتها قد فقد أثناء النقل من مکان إلى مکان» و «قد مرّ علی هذه المكتبة العامة، ممّا أدى إلى تلف بعضها أو ضیاعه»؛ حال با توجه به وجود هزاران دست نویس شیعی یا فارسی در این کتابخانه، نیز سیاست های خصمانه متصدیان آن، آیا تفسیر دیگری از مفقود شدن این آثار، در اذهان سالم تبادر نمی کند که شاید عمدی در کار بوده باشد؟! به هر تقدیر، این کتابخانه دارای نوادر و نفائس بسیاری است که از آن جمله اند: المصحف الشریف به خط محمد حسین کارزونی در سال ۵۱۵ق، التنبيه علی الأسباب التي أوجبت الاختلاف بين المسلمين فی آرائهم و مذاهبهم و اعتقاداتهم تألیف ابومحمد عبیدالله بن محمد بن سید بطیوسی (م ۵۲۱ق) با کتابت سال ۵۲۳ق، شرح دیوان الحماسة لابی التمام تألیف ابوزکریا یحیی بن علی شیبانی مشهور به خطیب تبریزی (م ۵۰۲ق) با کتابت سال ۴۸۴ق (در زمان حیات شارح) المعرب تألیف ابومنصور موهوب بن احمد جوالمقی (م ۵۴۰ق) با کتابت سال ۵۴۴ق، مقالات أبی الحسن علی بن اسماعیل الأشعری (م ۳۳۰ق) با کتابت سال ۴۶۰ق، الإيضاح تألیف ناصر بن عبدالله بن علی مطرزی (م ۶۱۰ق) با کتابت سال ۶۰۷ق (در زمان حیات شارح)؛ الانتخاب لما قصد من کلام العرب و آی الکتاب تألیف تاج الدین ابوعبدالله محمد بن عبدالله حموی با کتابت سال ۵۹۹ق، کتاب السنن فی الحدیث تألیف ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی (م ۲۷۵ق) با کتابت پیش از سال ۳۸۹ق، تقييد المهمل و تمیيز المشکل فیما ذکر فی الصحیحین من الألقاب و الکنی و الأنساب تألیف ابوعلی حسین بن محمد غسانی اندلسی جیانی (م ۴۹۸ق) با کتابت سال ۶۳۳ق، الإكمال فی المؤلف و المختلف من أسماء الرجال تألیف امیر سعد الملک ابونصر علی بن هبة الله مشهور به ابن ماکولا (م ۴۷۵ق) با کتابت سال ۶۱۶ق، المصباح فی عیون الأحادیث الصحاح تألیف تقی الدین ابومحمد عبدالغنی بن عبدالواحد بن علی جماعیلی مقدسی دمشقی (م ۶۰۰ق) با

درباره نسخه‌های خطی این کتابخانه، تاکنون چند گزارش و فهرست منتشر شده است که از آن جمله است گزارشی که طه محمد ساکت با همکاری جمعی دیگر در سال ۱۹۴۱ م با عنوان مکتبه الحرم النبوی فی المدینة و مکاتب مکة از این کتابخانه در مجله الرسالة (ش ۹، ص ۷۹۹ و ۸۲۵-۸۲۶) ارائه کرده و نیز فهرست نامگویی که مرحوم محمدتقی دانش پژوه ذیل عنوان کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، در نشریه نسخه‌های خطی (س ۵، ۱۳۴۶ ش، ص ۵۲۶-۵۲۸) ترتیب داده و بالأخره فهرستی که در مجله معهد المخطوطات العربیة (س ۲۳، ش ۱، ۱۹۷۷ م، ص ۳۷-۳۸) ضمن نسخ عکسی که از برخی کتابخانه‌های سعودی برای انستیتو دست‌نویس‌های عربی (معهد المخطوطات العربیة) در قاهره-مصر تصویر فراهم آمده، معرفی شده است. همچنین بر اساس گزارش عبدالله عسیلان در المخطوطات الإسلامیة فی العالم (ج ۲، ص ۷۰۱)، برای نسخ خطی این کتابخانه دفتر (فهرست) بزرگ دست‌نوشته‌ای هم تنظیم شده که این کتابخانه محلّ مراجعه پژوهشگران است و در آن مؤلفه‌های نامگویی نسخ خطی همچون: شماره مسلسل، شماره خاص، نام اثر، نام پدیدآور، تعداد جلد و جزء، تعداد برگ، تعداد سطور، نوع خط، نام کاتب، تاریخ کتابت، اندازه جلد و متن و بیان جنبه‌های هنری نسخه از حیث تذهیب و ترصیع و نیز سایر مشخصات ظاهری نسخه، از حیث رطوبت و آسیب‌دیدگی به اختصار درج شده است. به نظر نگارنده سطور، به احتمال زیاد دفتر مذکور در واقع پیش‌نویس همین فهرستی است که نوشتار حاضر در صدد معرفی آن اثر نفیس است.

فهرست توصیفی دست‌نویس‌های کتابخانه مسجد شریف‌نبوی (ص)

مخطوطات مکتبه المسجد النبوی الشریف: فهرس وصفی، إدارة التوجیه و الإرشاد-مکتبه النبوی، قسم المخطوطات و مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۸ ق/ ۲۰۰۷ م، ۸۴۸ ص، وزیری بزرگ، عربی.

این فهرست موضوعی، محصول تلاشی است مشترک از سوی: ابراهیم بن خلیل المزید، زکریا محمد السید المعناوی، سعدین سعید الجابری، عبدالله بن ناجی المخلافی، عمر علی عبدالله، محمد ابراهیم اکبر، محمد طاهر الجزائری، محمد بن عبدالرزاق الصانع، محمد محمدی محمد جمیل، عبدالرحمن بن سلیمان العثیمین، حکمت بشیر یاسین، احمد بن محمد الخراط، مصطفی عمّار منلا، عبدالسلام محمد

الحسین، اسامة محمد طلعت الشاذلی، محرر رشید حاج طاهر، عبدالله بخش، که زیر نظر شیخ سلیمان بن صالح العبید (مدیر اداره توجیه و ارشاد مسجد و ریاست کتابخانه مسجد شریف نبوی (ص)) و عبدالباسط عبدالرزاق بدر (مدیر مرکز پژوهش‌ها و مطالعات مدینه منوره) انتشار یافته است. مقدمه‌های چهارگانه این اثر از سوی معالی الشیخ صالح بن عبدالرحمن الحصین ریاست شئون مسجد الحرام و مسجد شریف نبوی (ص) (ص ۷-۸)، عبدالعزیز بن عبدالله الفالح (نایب رئیس شئون مسجد شریف نبوی (ص)) (ص ۹-۱۰)، سلیمان بن صالح العبید مدیر اداره توجیه و ارشاد مسجد و ریاست کتابخانه مسجد شریف نبوی (ص) (ص ۱۱) و دکتر عبدالباسط عبدالرزاق بدر مدیر مرکز پژوهش‌ها و مطالعات مدینه منوره (ص ۱۲-۱۴) تنظیم و نوشته شده است. تنظیم این اثر در سال ۱۴۲۷ ق/ ۲۰۰۶ م به اتمام رسیده و یک سال بعد در سال ۱۴۲۸ ق/ ۲۰۰۷ م (چاپ اول) در ۸۴۸ ص در قطع وزیری بزرگ (رحلی کوچک) با شابک ۰-۹۳۲-۵۲-۹۹۶۰ در چاپخانه الحمیضی در مدینه منوره، از سوی إدارة التوجیه و الإرشاد-مکتبه المسجد النبوی-قسم المخطوطات، و مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة به صورت دو ستونی به چاپ رسیده است و شماره رده‌بندی دهدهی دیویی آن نیز ۱۰۱۶/۰۹۱ ثبت شده و حقوق مادی و معنوی آن هم به کتابخانه مسجد شریف نبوی (ص) تعلق دارد.

این فهرست بر اساس ترتیب موضوعی دست‌نویس‌های کتابخانه، تنظیم شده است و ترتیب موضوعات بیست و شش‌گانه دیویی آن چنین است: علوم القرآن (ص ۳-۲۳ در ۶۰ عنوان)، التفسیر (ص ۲۷-۴۹ در ۴۷ عنوان)، الحدیث النبوی (ص ۵۳-۱۲۸ در ۱۶۲ عنوان)، علوم الحدیث (ص ۱۳۱-۱۴۹ در ۴۸ عنوان)، العقیده (ص ۱۵۳-۱۸۹ در ۱۰۸ عنوان)، اصول الفقه (ص ۱۹۳-۲۱۰ در ۴۹ عنوان)، الفرائض (ص ۲۱۳-۲۳۱ در ۴۵ عنوان)، السیاسة الشرعیة (ص ۲۳۵-۲۳۷ در ۸ عنوان)، الفقه المقارن (ص ۲۴۱-۲۴۷ در ۱۸ عنوان)، الفقه الحنفی (ص ۲۵۱-۲۶۳ در ۳۲ عنوان)، الفقه المالکی (ص ۲۶۷-۳۳۸ در ۲۰۰ عنوان)، الفقه الشافعی (ص ۳۴۱-۳۵۰ در ۲۵ عنوان)، الفقه الحنبلی (ص ۳۵۳-۳۵۸ در ۱۲ عنوان)، الفتاوی (ص ۳۶۱-۳۹۷ در ۱۱۲ عنوان)، المواعظ و الفضائل و التصوف (ص ۴۰۱-۴۵۳ در ۱۴۷ عنوان)، الأدعية و الأذکار (ص ۴۵۷-۴۶۹ در ۳۵ عنوان)، فنون منوعة و معارف عامة (ص ۴۷۳-

الملخص في الجدل تأليف ابواسحاق ابراهيم بن علي بن يوسف فيروز آبادي شيرازي (م به سال ۴۷۶ق)، أرجوزة في التاريخ (من لدن آدم إلى خلافة المستعين بالله العباسي) تأليف ابوالحسن علي بن جهم بن بدر قرشي بغدادی (ق سال ۲۴۹ق)، الشجرة في افتراق الأمة على ثلاثة و سبعين فرقة تأليف ابومحمد بن أبي يعقوب، كتابت به خط نسخ عمر بن محمد بن مضمون در سال ۶۲۳ق (ص ۲۲، ۱۷۲، ۲۰۸ و ۶۹۷).

۲. تحصيل الأصول من كتاب المحصول، تأليف سراج الدين ابوالثناء محمود بن ابی بكر بن احمد (م ۶۸۲ق)، كتابت به خط نسخ با تاريخ ۶۲۸هـ (ص ۱۹۶-۱۹۷).

۳. شرح منهاج الوصول إلى علم الأصول تأليف برهان الدين عبداللہ بن محمد فرغانی عبری (م ۷۴۳ق)، كتابت به خط نسخ محمد بن سعد الدين سراي در سال ۷۱۵ق (ص ۲۰۴-۲۰۵).

۴. الوافية في شرح الكافية، تأليف ركن الدين حسن بن محمد بن شرف شاه حسيني استرآبادی (م ۷۱۵ق)، كتابت به خط نسخ عبدالرشيد در سال ۷۳۶ق (ص ۶۱۲).

۵. مفتاح تلخيص المفتاح تأليف شمس الدين محمد بن مظفر خطيبي خلخالی (در گذشته حدود سال ۷۴۵ق)، كتابت به خط نسخ سليمان بن احمد رومی در سال ۷۴۰ق در زمان حیات مؤلف (ص ۵۵۸).

۶. جزء فيه من حديث القاضي جمال الدين أبي أحمد عبد الرحيم الأنصاري تأليف شهاب الدين ابوالحسين احمد بن عز الدين ابيک حسامي مشهور به ابن دمياطی (م ۷۴۹ق)، كتابت به خط نسخ حمزة بن عمر بن احمد هكاري در سال ۷۴۴ق در زمان حیات مؤلف (ص ۸۸).

۷. الجامع الصحيح تأليف ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم جعفي بخاري (م ۲۵۶ق)، كتابت به خط نسخ عمر بن خليل توخي طائي در سال ۷۵۵ق (ص ۷۳).

۸. المجيد في إعراب القرآن المجيد (ج ۱-۴) تأليف برهان الدين ابواسحاق ابراهيم بن محمد قيسي سفاقي مالکی (م ۷۴۲ق)، كتابت به خط نسخ و تعليق ابوالنصر متولي (منوفی) در سال های ۷۵۸-۷۵۹ق (ص ۱۷-۱۸).

۹. التكميل في معرفة الثقات و الضعفاء و المجاهيل (ج ۹)، تأليف عماد الدين ابوالقداء اسماعيل بن عمر ابن كثير بصروي دمشقي شافعي (م ۷۷۴ق)، كتابت به خط نسخ در سال ۷۷۴ق (ص ۱۳۹).

۱۰. الأمالی تأليف جمال الدين ابو عمرو عثمان بن عمر

۴۸۷ در ۴۲ عنوان)، السيرة النبوية (ص ۴۹۱-۵۱۴ در ۵۲ عنوان)، علم اللغة العربية (ص ۵۱۷-۵۳۱ در ۳۹ عنوان)، البلاغة (ص ۵۳۵-۵۶۰ در ۶۵ عنوان)، النحو و الصرف (ص ۵۶۳-۶۱۲ در ۱۳۳ عنوان)، العروض (ص ۶۱۵-۶۲۰ در ۱۲ عنوان)، العلوم التطبيقية و البحتة (ص ۶۲۳-۶۴۲ در ۵۲ عنوان)، الطب (ص ۶۴۵-۶۵۱ در ۱۸ عنوان)، الأدب (ص ۶۵۵-۶۹۱ در ۱۰۵ عنوان)، التاريخ و التراجم و الأنساب (ص ۶۹۵-۷۲۱ در ۷۰ عنوان). در پایان کتاب، فهرست دست نویس های به زبان های فارسی، ترکی و اردو (ص ۷۲۳-۷۳۱)، فهرس المؤلفين (ص ۷۳۴-۷۳۵)، فهرس العناوين (ص ۷۶۵-۸۲۲)، فهرس النسخ (ص ۸۲۳-۸۳۲) و فهرس المحتوی (ص ۸۳۳-۸۳۴) آمده است. متأسفانه این فهرست، جز منابع و مصادر به اختصار معرفی شده در ذیل توصیف هر نسخه، فاقد کتابنامه جامع با داده های تفصیلی منابع و مصادر است. به عنوان نمونه، هیچ راهی برای آگاهی از داده های تفصیلی فهرست مخطوطات مكتبة محمد عبدالعزيز الوزير (ص ۱۲۶) نیست!

در این فهرست نامگوی موضوعی، دقیقاً ۱۶۹۸ عنوان (بدون تکرار) نسخه خطی به زبان های عربی (۱۶۷۳ عنوان)، ترکی (۱۴ عنوان)، فارسی (۱۰ عنوان)، و اردو (یک عنوان) از ۷۲۵ مؤلف شناخته شده و ۲۳۴ مؤلف مجهول و ناشناخته (البته حدود ۱۲ نسخه از آنها در این نوشتار مورد شناسایی قرار گرفته است) و حدود ۲۰ عنوان از نسخ کتابخانه نیز به خط مؤلفان این آثار هستند. تاریخ کتابت دست کم ۱۱۰ دست نویس زیر قرن ۱۰ ق (سده ۶ ق، ۲ نسخه، سده ۷ ق، ۴ نسخه، سده ۸ ق، ۱۵ نسخه، سده ۹ ق، ۲۵ نسخه و سده ۱۰ ق، در حدود ۶۰ نسخه) و کتابت باقی دست نویس ها نیز عمدتاً بین سده های ۱۱ تا ۱۴ ق است. بیشترین تعداد نسخ موجود مربوط به الجامع الصحيح است که بالغ بر ۶۴ نسخه می گردد (ص ۷۲-۸۷) و بیشترین آثار مربوط به جلال الدين سيوطی است (۱۵۲ اثر) و بیشترین نسخ موجود هم به فقه مالکی (حدود دویست اثر) اختصاص دارد و وجود این نسخ و نسخ خطی فراوان دیگر که به خط مغربی است، این نکته را می رساند که بیشترین این نسخ از کشورهای شمال آفریقا، خصوصاً از تونس و مغرب به این کتابخانه انتقال یافته اند. علاوه بر دو نسخه نفیس پیش گفته (کتابت ۵۷۸ ق)، دست نویس های سده ۷ و ۸ ق معرفی شده در این اثر، چنین اند:

۱. مجموعه مشتمل بر: الناسخ و المنسوخ فی القرآن، تأليف ابو القاسم هبة الله بن سلامة بن نصر بغدادی (م ۴۱۰ ق)،

مالکی مشهور به ابن حاجب (م ۶۴۶ق)، کتابت به خط مغربی در سال ۷۹۰ق (ص ۵۶۸).

۱۱. ضیاء القلوب (ج ۱)، تألیف ابوالفتح سلیم بن ایوب رازی (م ۴۴۷ق)، کتابت به خط نسخ در سال ۷۹۱ق (ص ۴۰).

۱۲. قواعد الأحكام فی إصلاح الأنام تألیف عزالدین ابو محمد عبدالعزیز ابن عبدالسلام سلمی شافعی (م ۶۶۰ق)، کتابت به خط نسخ حسن بن علی بن حسام سخاوری در سال ۷۹۳ق (ص ۳۴۷).

فهرست نگاری این فهرست بر پایه ایجاز بنا شده و به نوعی می توان آن را «فهرست نامگوی» یا «فهرست نیمه توصیفی» نام نهاد. بر این اساس، هر نسخه به ترتیب داده هایی چینی دارد:

۱. شماره ترتیب عناوین؛ ۲. نام اثر؛ ۳. شماره جلد؛ ۴. مشخصات پدیدآور و سال درگذشت او؛ ۵. سرآغاز و انجامه نسخه؛ ۶. نام کاتب؛ ۷. تاریخ کتابت؛ ۸. نوع خط؛ ۹. تعداد برگ ها؛ ۱۰. تعداد سطور؛ ۱۱. اندازه جلد؛ ۱۲. گزارش مختصر درباره کیفیت نسخه (بدون ذکر مشخصات جلد)؛ ۱۳. منابع کتاب شناختی و نسخه شناسی؛ ۱۴. شماره نسخه در گنجینه بر اساس رده بندی دیوبی؛ ۱۵. شماره ترتیبی ثبت و ۱۶. شماره میکرو فیلم، و چنانچه اثری هم دست نویس به چاپ رسیده باشد، پس از آن با قید کلمه مطبوع مشخص شده است. اگر نسخه دیگری از اثر معرفی شده در کتابخانه موجود باشد، بدون اینکه بر شماره ترتیب افزوده شود، صرفاً با رقم اعشار و عبارت «نسخه آخری» معین شده است.

در این فهرست از منابع و فهارس لاتین کمتر بهره گرفته و در مواردی نادر هم از برخی فهرست های برخی کتابخانه های ایران هم استفاده شده است؛ چنان که از فهرست دست نویس های عربی شش جلدی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با عنوان اختصاری التراث العربی فی خزانه المرعشی! با عنوان منبع، یاد شده است (ص ۵۴۳ و ۶۸۱). گفتنی است از آنجا که در ذیل «نسخه آخری» چون بنا بر عدم تکرار عبارات است، لیکن در این مقوله چندان دقت کافی صورت نگرفته و با اینکه عین عبارات آغاز و پایان نسخه ها یکی است، باز هم سرآغازها و انجامه های تکراری مجدداً آورده شده است (ص ۱۳۶، ۴۴۲-۴۴۳).

با توجه به دکتربین حاکم بر کتابخانه های عربستان سعودی و عدم نگرش منطقی و معقول به مقولات علمی، طبیعی است که بیشترین نسخ معرفی شده در این نوع فهرست ها اختصاص به

آثار اهل سنت خواهد داشت. برای اهالی تحقیق و پژوهش تردیدی باقی نیست که کتابخانه های حجاز، خصوصاً کتابخانه های شهر مدینه منوره، از جمله مسجد شریف نبوی، مشحون از میراث کهن شیعی هستند. برای نمونه، وقتی به فهرست های قدیمی - پیش از حاکمیت وهابیت - کتابخانه شیخ الاسلام عارف حکمت می نگریم، صدها اثر شیعی را در آن می یابیم، لیکن بنا به نگرش بسیار بسته و تبعیض آمیز موجود در این کشور، به مذهب حقه امامیه - که پیروان راستین و حقیقی و به تعبیر دیگر اهل سنت واقعی حضرت محمد مصطفی (ص) و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) به شمار می روند - مسئولان وهابی و تنگ نظر این کتابخانه ها امروزه حتی از فهرست نگاری و ارائه داده های اولیه آثار شیعی، در حد فهرست، سرباز می زنند و چه بسا به آن موارد کهن به دیده کتب ضاله می نگرند!

به هر تقدیر و دلیل، در این فهرست جز تعدادی انگشت شمار، از کتب شیعی نامی از آن آثار به میان نیامده است و شاید استدلال منطقی همان باشد که بگوییم این آثار عمداً معرفی نشده اند؛ چنان که برای نمونه، کسانی که در سال های اخیر، از نزدیک این کتابخانه را بازدید کرده اند، به چشم خود نسخه نفیسی از الکشکول مرحوم شیخ بهایی را در زیر و پترین نمایشگاه کتابخانه مذکور مشاهده کرده اند که باز می بینیم در این فهرست معرفی نشده است! از فحوای کلام برخی مسئولان کتابخانه چنین برمی آید که در حین نقل و انتقال، برخی کتب مفقود شده اند؛ هر چند که مفقود شدن این آثار هم به نظر توجیهی بیش نیست! چگونه می توان باور داشت، کوچک ترین رساله از محمد بن عبدالوهاب، بنیان گذار وهابیت (ص ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۷، ۳۵۴، ۳۵۶ و ...) یا آثاری در رد شیعه و روافض! (ص ۱۶۳، ۱۶۹، ۱۷۶ و ...) و رد تصوف و ابن عربی (ص ۱۶۸) دقیقاً معرفی شده و این فقدان و بلیه عمومی (فقدان)، هیچ شامل این نوع آثار نگردیده است!

از منظر دیگر، اگر از تسبیح هزار ساله جاری شهر مدینه منوره، چشم پوشی کنیم، چگونه می توان شهری را که حداقل ششصد سال تحت تسلط حاکمان و شرفای منصوبی از سوی امپراتوران عثمانی تصوف گرا و صوفی مزاج، از نظر دور داشت؛ هزاران اثر صوفیانه که در این شهر تألیف یا استنساخ و در سرزمین وحی پراکنده شده اند، امروزه کجا نگهداری می شوند؟ تردیدی نیست که سال هاست برنامه ای دقیق و سازمان یافته برای امحا یا حداقل اختفای آثاری که به نوعی در تعاریف رسمی وهابیت حاکم بر سیاست های فرهنگی حجاز

- نمی گنجد، اجرامی شود.
- در این فهرست حتی به آثاری که به نوعی با اهل بیت (ع) و فضایل آن بزرگواران مرتبط است، به دیده دیگری نگریسته شده و حقیقتاً بسیار بعید است که مهبط وحی و خانه اهل بیت (ع)، از حداقل این نوع آثار برخوردار باشند. تعدادی انگشت شمار از این آثار که از سوی نویسندگان اهل سنت در فضایل اهل بیت (البتّه با دیدگاه خاصّ و تعاریف عامّ اهل سنت) تألیف شده، در این فهرست به اجمال معرفی شده اند که برخی از آنها عبارت اند از:
۱. إحياء الميتّ بفصائل أهل البيت (ع)، تألیف جلال الدین سیوطی (ص ۵۴-۵۵، ش ۴۲۶۴).
 ۲. جواهر العقدين فی فضل الشرفین، تألیف ابوالحسن سمهودی (ص ۴۱۱-۴۱۲، ش ۱۴۲۲ و ۱۴۲۳).
 ۳. اسعاف الراغبین فی سيرة المصطفى و فضائل أهل بيته الطاهرين (ع)، تألیف ابوالعرفان صبانّ مصری (ص ۴۹۱).
 ۴. إسماع الصمّ فی إثبات الشرف من قبل الأمّ، تألیف ابوعبدالله ضریر مراکشی (ص ۶۹۹).
 ۵. الرياض النضرة فی مناقب العشرة، تألیف محبّ الدین احمد طبری (ص ۷۰۹-۷۱۰).
 ۶. قرّة العینین فی فضل الزهراء و الحسنین (علیهم السلام)، تألیف ناشناخته (ص ۴۳۶).
 ۷. عقود الدرّ النضید فی بعض مناقب سیّدنا الحسین الشهید (علیه السلام). تألیف محمد صالح مشهور به کمال بن صدیق (ص ۷۱۲).
 ۸. قصّة مقتل الحسین (علیه السلام). تألیف ناشناخته (ص ۴۱۳).
 ۹. نور العین الیمین فی مناقب سیّدنا علی السجّاد زین العابدین (علیه السلام). تألیف عبدالباقی بن محمد صالح شعاب مدنی (ص ۷۲۱).
 ۱۰. تلخیص البیان فی علامات مهدی آخر الزمان، تألیف علاء الدین متقی هندی (ص ۱۶۴).
 ۱۱. القول المختصر فی علامات المهدی المنتظر (ع)، تألیف ابن حجر هیتمی مکی (ص ۱۸۱-۱۸۲).
 ۱۲. رسالة فی المهدی و عیسی بن مریم و ...، تألیف جلال الدین سیوطی (ص ۱۶۹).
 ۱۳. النفحات الفارسیّة الزاهرة فی بعض مناقب الصحابی سلمان الفارسی، تألیف حسنین بن مصطفی غانم مدنی (ص ۷۲۰).
- ده ها اثر نیز از برخی متشیّعان همچون: ملا جلال الدین سیوطی (در اکثر صفحات)، ملاحسین کاشفی (ص ۷۳۱)، میرسید شریف جرجانی (ص ۲۲۲، ۴۷۶، ۵۲۴ و ۵۵۳)، میرزا جان باغنوی (ص ۵۴۵)، عبدالرحمن جامی (ص ۵۹۹-۶۰۰)، ابن الأبار اندلسی (ص ۶۷۱-۶۷۲)، احمد بن یوسف تیفاشی (ص ۶۲۴)، ابوالطیب متنبی (ص ۶۶۲)، راغب اصفهانی (ص ۴۰۸-۴۰۹)، داود بن عمر انطاکی (ص ۶۵۱)، شهاب الدین قضاعی اندلسی (ص ۱۰۵)، ابونعیم اصفهانی زیدی (ص ۷۰۷) و ... معرفی شده است. در این فهرست همچنین معرفی تعداد انگشت شماری هم از آثار بزرگان شیعه اثنی عشری (امامیه) آمده که عبارت اند از:
۱. ص ۴۴۸: نثر اللآلی من کلام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام)، تألیف ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق).
 ۲. ص ۵۴۳: حاشیة الشیرازی علی المولی عظام الدین فی الاستعارات، تألیف صدالدین محمد بن ابراهیم قوامی شیرازی (م ۱۰۵۰ق).
 ۳. ص ۵۴۴: حاشیة الیزدی علی شرح الخطایبی، تألیف مولی عبدالله بن حسین اصبهانی یزدی (م ۱۰۱۵ق).
 ۴. ص ۶۶۱: الحماسة، نظم ابوتمام حبیب بن اوس طائی (م ۲۳۱ق).
 ۵. ص ۶۷۷: الکافیة البیدیّة فی المدائح النبویّة، تألیف صفی الدین عبدالعزیز بن سراپا بن علی سنسی طائی حلی (م ۷۵۰ق).
 ۶. ص ۶۲۷: خلاصة الحساب، تألیف شیخ بهاء الدین محمد بن حسین عاملی (م ۱۰۳۰ق) که پیشتر با عنوان رساله فی الحساب از ناشناس معرفی شده بود و در این نوشتار اصلاح گردیده است.
- چند اثر ذیل هم نیز به نظر می رسد آثاری شیعی باشند؛ هر چند که باید تحقیق شود:
۱. دیوان القدسی، نظم محمد بن علی بن محمد حسینی قدسی (م ۱۰۰۸ق)، به خطّ ناظم (ص ۶۶۲).
 ۲. جواهر الفرائض، تألیف ناشناس که بر اساس مقدمه، نویسنده آن باید از امامیه بوده باشد (ص ۲۱۵). البتّه جوهر الفرائض خواجه نصیرالدین طوسی که نسخه ای از آن به شمار ۴۹ در مکتبه مرعشیه معرفی شده، نیست.
 ۳. منظومه فی الطبّ، نظم صادق بن کاظم رضوی (ص ۷۳۰).

قاعداً می‌بایست با حداقل عناوین ناشناخته و یا مجهول المؤلف مواجه می‌شود. به هر تقدیر، نگارنده سطور الحمدلله موفق شد با بهره‌گیری از برخی قهارس و منابع، اجمالاً تعدادی انگشت شمار از صدها دست‌نویس ناشناخته این فهرست را مورد شناسایی قرار دهد یا نسخه‌ای از آن ارائه دهد. فهرست نویافته‌ها چنین هست:

۱. ص ۱۱: رساله فی فضل القرآن، مؤلف ناشناس. اثر اثربیسیر فی علم التفسیر تألیف محمد بن سلیمان کافجی حنفی است (ر. ک: کشف الظنون، ج ۱، ص ۵۲۰).
۲. ص ۱۷۷: عقیده‌الایمان، مؤلف ناشناس. این اثر واسطه السلوک تألیف محمد بن عبدالرحمن بن علی جوینی است (ر. ک: فهرست ابن یوسف، مراکش، ص ۱۷۲).
۳. ص ۲۰۴: شرح فصول الحواشی لأصول الشاشی، شارح ناشناس. این اثر الأنوار فی أصول الفقه، تألیف عبیدالله بن عمر دبوسی حنفی است (ر. ک: کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۹۶). در ضمن کلمه مولینا (!) هم در سرآغاز نسخه، با توجه به سرآغاز نسخه دیگر «المؤمنین» است!
۴. ص ۶۲۷: رساله فی الحساب، مؤلف ناشناس. این اثر خلاصه الحساب تألیف شیخ بهایی، بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی (م ۱۰۳۰ ق) است (ر. ک: فهرست کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱، ص ۵۴-۵۵).
۵. ص ۶۶۳: رساله فی رحلة مضاعفة نثراً و نظماً، مؤلف ناشناس. این اثر قاعداً باید مقامة الوردی فی تونس، تألیف محمد بن احمد وردی تونسی (م ۱۱۹۰ ق) باشد (ر. ک: فهرست المخطوطات المصورة فی معهد المخطوطات العربیة فی القاهرة، الادب، ج ۱، ص ۳۱۷).
۶. ص ۶۷۶: قصیده فی مدح و نصح أحد الملوك، ناظم ناشناس. این اثر قصیده هائیة از قاسم بن محمد حاتمی مالقی قاضی است (ر. ک: فهرست ابن یوسف؛ مراکش، ص ۳۵۱).
۷. ص ۷۲۷: رساله فی الصرف، مؤلف ناشناس. این اثر صرف بهایی (یا) صرف هوایی نام دارد که در منابع و مصادر به سه نفر: شیخ بهایی (ر. ک: فهرست مشترک پاکستان، ص ۱۳، ص ۲۶۱)، صالح بخاری سمرقندی متخلص به ندایی و عصام‌الدین ابراهیم اسفراینی نسبت داده شده است و نسخه‌ای از آن هم در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی به شماره ۱۴/ ۱۲۷۵۶ با نگارنده‌ای ناشناخته معرفی و گفته شده همراه صرف میر و میران الصرف و چند رساله دیگر در سال ۱۳۸۰ ق در هند به چاپ رسیده است (ر. ک: فهرست مرعشی، ج ۳۲، ص ۴۲۶).

جالب است بدانیم در فهرستی که مرحوم محمد تقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۶ ش از ۲۲ نسخه نفیس این کتابخانه، در نشریه نسخه‌های خطی معرفی کرده، تعدادش نسخه آن در این فهرست معرفی نشده است! که عبارت اند از: ۱. تفسیر الخرزجی تألیف ابن الغرس؛ ۲. الحدائق فی أشرف الخلائق تألیف عبدالرحمن بن حمیده؛ ۳. اعراب القرآن تألیف شیخ فارسی؛ ۴. منازل السائین تألیف ابوبکر رازی؛ ۵. معالم الایمان تألیف فخر رازی و ۶. رباعیات خیام (به خط مغربی در ۶۸ ص) از جمله نسخی هستند که در این فهرست نشانی از آنها نمی‌یابیم و این در حالی است که چهل سال این نسخه‌ها در آن کتابخانه موجود بوده است!

در این کتابخانه صرف نظر از نفاست تاریخی برخی نسخ - که پیشتر اشاره شد - چند اثر ارزشمند هم موجود است که به نظر می‌رسد برای اهل تحقیق و پژوهش جالب توجه بوده باشد:

۱. شرح المائة مقالة لأمیر المؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام)، شارح ناشناخته (ص ۴۲۹).
 ۲. قرة العینین فی فضل الزهراء و الحسنین (علیهم السلام)، تألیف ناشناخته (ص ۴۳۶).
 ۳. عقود الدرّ النضید فی بعض مناقب سیدنا الحسین الشہید (علیه السلام)، تألیف محمد صالح مشهور به کمال بن صدیق (ص ۷۱۲).
 ۴. قصة مقتل الحسین (علیه السلام): تألیف ناشناخته (ص ۴۱۳).
 ۵. نور العین الیمین فی مناقب سیدنا علی السجّاد زین‌العابدین (علیه السلام)، تألیف عبدالباقی بن محمد صالح شعاب مدنی (ص ۷۲۱).
 ۶. النفحات الفارسیة الزاهرة فی بعض مناقب الصحابی سلمان الفارسی، تألیف حسنین بن مصطفی غانم مدنی (ص ۷۲۰).
 ۷. فهرست القصری، تألیف علی بن قاسم بن علی بن زید شریف مغربی قصری (در گذشته بعد از سال ۱۱۸۱ ق) به خط مغربی (ص ۱۴۶).
 ۸. فهرست الرصاع، تألیف ابو عبدالله محمد بن قاسم انصاری تلمسانی تونسی مشهور به رصاع (م ۸۹۴ ق)، به خط مغربی (ص ۱۴۵-۱۴۶).
- باید افزود با اینکه این فهرست به روش گروهی و با بهره‌گیری از فهرست نگاران نامی و شهیر در طی زمانی طولانی تنظیم شده،

- عضمدهد...» که صحیح آن «سپاس اول تنگریه کیم کریدمدر عظیمدر...» است.
۴. ص ۷۲۶، س ۱، س ۱: «بلخ، هی مدینه مزار شریف بأفغانستان حالیا» که صحیح نیست!
۵. ص ۷۲۷، س ۱، س ۱۱: «اما بعد حمد و ثنا مر حضرت واجل الوجود...» که بیان شده به زبان اردو است! با توجه به عبارات فارسی سرآغاز و انجامه، صحیح آن «زبان فارسی» است و حداکثر اینکه اثر به زبان های فارسی و اردو (دو زبانه) است.
۶. ص ۷۲۷، س ۲، س ۲۸: «اللغة التركية» که صحیح آن «اللغة الفارسیة» است.
۷. ص ۷۲۸، س ۱، س ۸: «تنفیذ وصایا» که صحیح آن «تنفیذ وصایا» است.
۸. ص ۷۲۸، س ۱، س ۱۳: «اللغة الفارسیة» که صحیح آن «اللغة التركية» است.
۹. ص ۷۲۸، س ۲، س ۱۵: «اللغة التركية» که صحیح آن «اللغة الفارسیة» است.
۱۰. ص ۷۵۰، س ۲، س ۴: «صادق بن کاظم الرضوی ۱۶۹۷» که صحیح آن ۱۶۹۵ است.
- در فهرست های پایانی، خصوصاً فهرس المؤلفین برخی موارد ارجاعی و مدخل ها از قلم تنظیم کننده آن افتاده است. برای نمونه: الحسینی (ص ۶۶۲)، الرضوی (ص ۷۳۰)، الإصهبانی (ص ۵۴۴ و ۷۰۷)، الشیرازی (ص ۵۴۳ و ۵۴۵)، الحلی (ص ۶۷۷)، الخوارزمی (ص ۵۲۱ و ۵۸۱)، الاسترآبادی (ص ۶۱۲)، الجرجانی (ص ۲۲۲ و ۶۴۹) و... و از عجایب است که اغلب مدخل های از قلم افتاده، مربوط به دانشمندان ایرانی است!
- نکته نهایی این نوشتار اینکه برخی رساله های خُرد و کوچک در ضمن مجموعه ها بوده که قاعدتاً می بایست بیشتر آنها در این فهرست، به نحو مستقلی معرفی می شد، لیکن به ذکر کلمه ای در پایان نسخه ها بسنده شده است. برخی از این رسائلی که از قلم فهرست نگاران گروهی آن به دور مانده است، چنین اند:
۱. ذکر طائفة من الخوارج البغاة یقال لهم الشیمانیه و فتک مراد بانها بهم سنة ۱۰۱۶ هـ (ص ۳۴، ذیل ش ۳۵۷۵).
 ۲. نشأة علم النحو من ألهیه شعبان الغربی (ص ۴۸، ذیل ش ۳۱۷۴).
 ۳. فوائد متفرقة بخطوط غیر واضحة فی ۵ ورقات (ص ۶۳، ذیل ش ۴۱۰۱).

۸. ص ۱۷۹: فصل فی حکایات و کرامات عن الصالحین، مؤلف ناشناس. به نظر می رسد این اثر از عبدالرحمن ابن الجوزی بوده باشد که البته به تحقیق بیشتری نیاز دارد.
۹. ص ۴۲۹. شرح المائة مقالة لأمیر المؤمنین علی بن أبی طالب (علیه السلام)، شارح ناشناس. نسخه دیگری از آن اثر در کتابخانه ظاهریه در دمشق با عنوان کلمات الإمام علی (کرّم الله وجهه)، از ناشناس موجود است (ر. ک: فهرس الظاهریة، الادب، ج ۱، ص ۳۳۷).
۱۰. ص ۶۳۸: مقدمة مختصرة فی معرفة استخراج أعمال الليل و النهار، مؤلف ناشناس. این اثر الربع المجیب است که نسخه دیگری از آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی به شماره ۸۰۹۰/۳ با نگارنده ای ناشناس (در یک مقدمه و ۱۷ باب و یک خاتمه) موجود است (ر. ک: فهرست مرعشی، ج ۲۱، ص ۹۲-۹۳).
۱۱. ص ۷۲۸، ش ۱۶۸۶: رسالة فی الفرائض، مؤلف ناشناس. این اثر ترجمه فرائض السجاوندی از مترجمی ناشناس است و نسخه های دیگری از آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی ذیل شماره های ۱۴۹۰ و ۷۶۷۰ موجود است که نگارنده سطور در فهرست نسخ ترکی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ج ۱، ص ۵۷-۵۸) معرفی کرده است.
۱۲. ص ۷۲۸، ش ۱۶۸۷: رسالة فی الفرائض، مؤلف ناشناس. این اثر هم در واقع نسخه دیگری از همان ترجمه فرائض السجاوندی پیش گفته است، که به جهت کثرت نسخ آن، برخی اختلافات جزئی در سرآغاز نسخه های آن اثر، حادث شده است و با اینکه هر دو یک کتاب اند، از عجایب است که در این فهرست یکی به زبان فارسی و دیگری به زبان ترکی معرفی شده است!
- علی رغم دقت، کنترل و نظارت گسترده ای که در انتشار این فهرست از سوی اولیای امر به عمل آمده است، باز برخی اغلاط معنوی و اشتباهات چاپی نیز در آن راه یافته است که برخی از آنان چنین اند:
۱. ص ۱۶۳، س ۱، س ۹: «الاشرق قایتبای» که صحیح آن «الأشرف» است.
 ۲. ص ۴۳۰، س ۲، س ۲: «اسحاق بن حسین...» که صحیح آن «اسحاق بن حسن التوقادی الزنجانی المتخلص برضائی» است.
 ۳. ص ۷۲۵، س ۱، س ۵: «سپاس اول تنگریه کیم کریدمدر

سترگ به نام سید عثمان بن محمد بن عثمان فلاّنی مشهور به ابن فودی (طن فودیو= دان فودیو= بن فودیو) در گذشته به سال ۱۲۳۳ق نام برده شده و یک رساله از او با عنوان طریق الجنة (ص ۴۳۰-۴۳۱)، معرفی شده است که در زمان حیات وی در سال ۱۲۰۳ق به خط مغربی نگارش یافته و همچنین دو رساله هم از فرزند شهیر وی، محمد بل بن عثمان ابن الفودی (م ۱۲۵۳ق) با عنوان الجوال الاول و الثاني لنجل القائم بالسودان للفقیه الکانمی (ص ۱۶۵) معرفی شده است.

باید افزود ابن فودی رهبر مبارزات اسلامی آفریقا بوده که در سال های آغازین سده ۱۹ میلادی ده ها سال حکومتی اسلامی با مبانی قادیانی، در مناطقی مانند نیجر به ایجاد کرد. بعد از وی فرزندان وی راه او را ادامه دادند. ابن فودی از سادات بنی فلاّان شمال آفریقا و علاقه مند و محب اهل بیت عصمت و طهارت (ع) است که بر اساس شنیده ها مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی هم شجره آنها را تأیید کرده است. ابن فودی خود از شخصیت های برجسته تاریخی است که به تنهایی دارای بیش از دو بیست اثر ارزشمند است که در آنها به مقولاتی مانند: توسّل به اهل بیت (علیه السلام)، نقد و ردّ وهابیت، صوفیه و عقاید قادیانی و ... پرداخته است. کمتر کتابخانه ای را می توان در شمال آفریقا، خصوصاً کشورهای مالی، نیجر، نیجر، موریتانی و ... یافت که فاقد آثاری از ابن فودی باشد. نگارنده سطور در سال ۱۳۷۶-۱۳۷۷ ش یک کتاب شناسی توصیفی از آثار دست نویس ابن فودی، این مصلح سترگ شمال آفریقا، تهیه کرده که تاکنون منتشر نشده است. با تأسف باید گفت که این شخصیت تأثیر گذار تاریخی، در ایران اسلامی کاملاً ناشناخته مانده است؛ چنان که برای مثال در دانشنامه جهان اسلام- که بیشتر به موضوعات مربوط به جهان اسلام می پردازد- و یا دائرة المعارف بزرگ اسلامی، از نظر دور مانده است و این در حالی است که در آن آثار، به موضوعات بسیار ریزی، نیز پرداخته شده، ولی مدخل بسیار مهمی همچون مدخل بن فودیو یا ابن فودی، مورد غفلت محققان و مقاله نویسان آنها قرار گرفته است! والله ولی التوفیق.

۴. فوائد مجموعة من كتب مختلفة في ۴ ورقات (ص ۷۱، ذیل ش ۳۲۴۹).
 ۵. تاریخ تونس فی عهد حسین بای فی ۸ ورقات (ص ۱۱۹، ذیل ش ۱۴۴۳).
 ۶. رساله فی فضل کتاب الشفاء (ص ۱۱۹، ذیل ش ۱۱۶۷).
 ۷. بعض آیات عن النساء (ص ۱۴۷، ذیل ش ۳۶۱۵).
 ۸. بعض الفوائد و الفتاوی فی ۴ ورقات (ص ۱۵۴، ذیل ش ۳۵۲۵).
 ۹. مسالک الحنفاء فی والدی المصطفی (ص) تألیف جلال الدین سیوطی (ص ۱۶۲، ذیل ش ۳۲۵۶).
 ۱۰. رساله لأحمد زینی دحلان یحیی مسموعاته للشریف محمد الحبيب التونسي (ص ۱۸۸، ذیل ش ۳۲۰۹).
 ۱۱. فتوی فی ذبح الدجاج لمحمد بن محمد بن ناصر الدرعی المتوفی سنة ۱۰۸۵هـ (ص ۲۴۴، ذیل ش ۳۲۴۳).
 ۱۲. رساله فی فضل الرمی (ص ۳۳۱، ذیل ش ۳۶۱۹).
 ۱۳. بعض الآیات فی الفقه و الأصول (ص ۳۳۷، ذیل ش ۳۰۲۳).
 ۱۴. جداول فی الموارث تألیف ابو محمد المسیلی (ص ۳۳۷، ذیل ش ۱۳۸۶).
 ۱۵. مناظرة لأبی حنیفة مع دهري (ص ۴۳۰، ذیل ش ۱۴۳۱).
 ۱۶. قصيدة فی مناجاة الله عزوجل (ص ۴۳۵، ذیل ش ۳۵۵۷).
 ۱۷. بعض آیات شعریة متفرقة (ص ۵۳۰، ذیل ش ۳۶۱۰).
 ۱۸. تکمیل المثلث للفقیه محمود الفاسی (ص ۵۳۰، ذیل ش ۴۰۸۴).
 ۱۹. مناقب لبعض أولیاء مدینة تونس (ص ۵۷۸، ذیل ش ۳۲۹۱).
 ۲۰. تعلیقات من حکم أفلاطون (ص ۶۸۱، ذیل ش ۳۳۳۰).
 ۲۱. منتخب آداب المریدین لضیاء الدین سهروردی توفی سنة ۵۳۶هـ (ص ۶۹۷-۶۹۸، ذیل ش ۳۸۹۸ کتابت نسخه ۶۲۳هـ).
 ۲۲. قصيدة لعبدالقادر الجیلانی توفی سنة ۵۶۱هـ (ص ۷۲۵، ذیل ش ۴۲۱۵).
 ۲۳. شرح لاسماعیل بن علی الافی الباجانی لسؤال العلامة برهان الدین منظوماً (ص ۷۲۸، ذیل ش ۴۰۷۱).
- پایان سخن اینکه در این فهرست از یک شخصیت تاریخی و